

Кыргыз тили жана адабияты боюнча облустук олимпиаданын
тапшырмалары (кыргыз класстары үчүн). **2-күн.**

СТЕНДГЕ ИЛҮҮ ҮЧҮН

Эскертүү: «*Бир гана жооп жазгыла*» деп көрсөтүлгөн учурларда бирден көп жооп жазылган болсо, биринчи жооп гана каралат!

Текстти кунт коюп окуп чыгып, ага карата берилген суроолорго жооп бергиле.

Жаштын көңүлү учкул болот: жана гана жаш толо калып тумандаган көз эми Каныбектин сөзүнөн улам күлүндөй жайнап, Назбүбү келе жаткансыды.

Арчатынын аркы түшө калышынын мойну жакын болгондуктан, Каныбектер Демейди гана эмес, Ак-Киндикти да артка ташташты.

Каныбек бала чагынан бери жүргөн Чоң-Алайдын ичин карайт. Билинер-билинбес ойдуңу гана байкалбаса, Чоң-Алайдын өрөөнү көпкөк болуп мемирейт. Адамдын гана эмес, айбандын да төрт аягын аяп, көк килемди көйкөлтө жайып салгандай болуп бетеге менен көдөөлүү талаа мелтирейт. Ошол кастарлап жайылган көк килемди кандайдыр бир жаман көз көрө албай колундагы ашаткыны сүйрөр тартып булгап кеткенсип чыгыштан батышка көздөй созулуп Кызыл-Суунун сайы жатат.

Каныбек Ак-Киндикти да артка таштап, Чолок-Текеге өткөндөн бери, Чолок-Теке, Айланма, Тоң-Мурун тоосунан эки көзүн албайт. Анда-санда токтой калып, дүрбү салат. Бирок Карабек корбашыдан эч кандай шек билинбейт.

1. Жогоруда берилген тексттеги асты эки сызык менен сызылган сөздөн кийин эмне үчүн кош чекит коюлган?

Эскертүү: Бир гана жооп жазгыла!

Жооп: Чечмелеме маанилеш байламтасыз татаал (кошмо) сүйлөм болгондугу үчүн

2. Жогоруда берилген тексттеги белгиленген сүйлөмдү төмөндөгү боштукка көчүрүп жазып, тийиштүү тыныш белгилерин койгула.

Жооп: Ошол кастарлап жайылган көк килемди кандайдыр бир жаман көз көрө албай, колундагы ашаткыны сүйрөр тартып булгап кеткенсип, чыгыштан батышты көздөй созулуп Кызыл-Суунун сайы жатат.

3. Жогорудагы текстте эскирген сөздөр барбы? Эгер бар болсо, ал сөздөрдү төмөндөгү боштукка жазгыла.

Жооп: корбашы

4. Жогорудагы текстте фразеологизмдер барбы? Эгер бар болсо, аларды көрсөтүп, жанына чечмеленишин жазгыла.

Жооп: 1) *жаман көз* – ичи жаман, кара санатай, арамдык ойлогон (арамзаада); 2) *көрө албоо* – ичи тардык кылуу, ыраа көрбөө; 3) *эки көзүн албоо* – бирөөдөн же бир нерседен көзүн башка жакка бурбай тиктөө.

5. Жогорудагы тексттен курамында карама-каршы маанидеги сөздөр кездешкен сүйлөмдөрдү таап, алардын (сөздөрдүн) астын сызып койгула.

Жооп: 1) *Жаштын көңүлү учкул болот: жана гана жаш толо калып тумандаган көз эми Каныбектин сөзүнөн улам күлүңдөй жайнап, Назбүбү келе жаткансыды.* 2) *Адамдын гана эмес, айбандын да төрт аягын аяп, көк килемди көйкөлтө жайып салгандай болуп бетеге менен көдөөлүү талаа мелтирейт.* 3) *Ошол кастарлап жайылган көк килемди кандайдыр бир жаман көз көрө албай, колундагы ашаткыны сүйрөр тартып булгап кеткенсип, чыгыштан батышты көздөй созулуп Кызыл-Суунун сайы жатат.*

6. Жогорудагы текстте кездешкен төмөнкү сөздөрдүн маанилерин чечмелеп бергиле.

Эскертүү: Бирден гана жооп жазгыла!

А) Учкул – күлүк; туруксуз, өзгөрмөлүү деген сыяктуу маанилерди туюндурган сөздөр.

Б) Көдөөлүү – көдөө өсүмдүгү көп өскөн деген сөз.

7. Жогорудагы тексттен сүйлөм ичинде туура эмес формада колдонулган сөздөрдү таап, жанына туура варианттарын жазгыла.

Жооп: 1) *Чоң-Алайдын өрөөнү → Чоң-Алай өрөөнү;* 2) *чыгыштан батышка көздөй → чыгыштан батышты көздөй;* 3) *Чолок-Теке, Айланма, Тоң-Мурун тоосунан → Чолок-Теке, Айланма, Тоң-Мурун тоолорунан.*

8. Жогорудагы тексттен кызматчы сөздөр эң көп санда кездешкен сүйлөмдү таап, кызматчы сөздөрдүн астын сызып койгула.

Эскертүү: Бир гана сүйлөмдү көрсөткүлө!

Жооп: *Адамдын гана эмес, айбандын да төрт аягын аяп, көк килемди көйкөлтө жайып салгандай болуп бетеге менен көдөөлүү талаа мелтирейт.*

9. Жогорудагы тексттин кайсы абзацтарында таандык байланыштагы сөз айкаштары бирдей санда кездешет?

Эскертүү: Бир гана жооп жазгыла!

Жооп: Биринчи жана экинчи абзацтарда:

Жаштын көңүлү (1) учкул болот: жана гана жаш толо калып тумандаган көз эми Каныбектин сөзүнөн (2) улам күлүңдөй жайнап, Назбүбү келе жаткансыды.

Арчатынын аркы түшө калышынын (1) мойну (2) жакын болгондуктан, Каныбектер Демейди гана эмес, Ак-Киндикти да артка таашташты.

10. Жогорудагы тексттин экинчи абзацындагы татаал (кошмо) сүйлөм канча жөнөкөй сүйлөмдөн турат?

Эскертүү: Бир гана жооп жазгыла!

Жооп: Эки: (1) Арчатынын аркы түшө калышынын мойну жакын болгондуктан, (2) Каныбектер Демейди гана эмес, Ак-Киндикти да артка таашташты.

11. Жогорудагы тексттин экинчи абзацындагы татаал (кошмо) сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрү өз ара кандай жол аркылуу байланышкан?

Эскертүү: Бир гана жооп жазгыла!

Жооп: -ган формасындагы атоочтук баяндоочко себеп маанисиндеги -дык + -тан мүчөлөрү жалгануу аркылуу

12. Жогорудагы текстте энчилүү аттардын кайсы түрү көп учурайт?

Эскертүү: Бир гана жооп жазгыла!

Жооп: Жер-суу аттары

13. Жогоруда берилген тексттеги асты бир сызык менен сызылган сөзгө -лар мүчөсү туура эле жалганганбы (бир гана боштукту толтургула)?

А) Туура, анткени Каныбек жана анын тобун билдирүүдө.

Б) Туура эмес, анткени _____

К. Иманалиевдин «Үч кемпир» деген аңгемеси менен М. Алымбаевдин «Айылымдын кемпирлери» аттуу ырын окуп чыккыла. Бул эки чыгарманы салыштыргыла. Эки чыгармада кандай жалпылыктар жана айырмачылыктар бар? Автордук ой жүгүртүүлөргө өз оюңарды билдирип, аны негиздеп бергиле. Бул чыгармаларды окуп чыккандан кийин кандай сезимдер пайда болду? Чыгармаларда кандай көркөм сөз каражаттары колдонулган, аларды колдонуу аркылуу чыгарманын образдык-маанилик мазмуну, идеясы кантип ачылып берилген? Бул кошумча суроолорду берилген чыгармаларды салыштырууда пайдалангыла.

Эскертүү: Автордун орфографиясы, пунктуациясы жана стилистикасы сакталды.

Үч кемпир

Ошол жылы биздин үй-бүлө үчүн айрыкча кемпирлердин жылы болду. Дегеним, кичүү уулу аскерге кетип, таенем биз менен чогуу турчу. Анан күзгө жуук Ак-Түз тараптан Кичине-эне биздикине таңгак-тунгактары менен көчүп келди. Бизге алысыраак эле тууган болот экен. Өзү төрөбөгөндүктөн, бала-бакырасы жок болуп, ар кайсы өң-тааныштыкына көчүп-конуп күн көрүп жүрүп, бу кышта биздикине келиптир. Анан декабрга чукул айылдык Дөөтай аттуу кемпир келин-уулу менен таарыныша кетип, биздикине башпаанек кылып келген.

Кышында биздин беш бөлмөлүү үйдүн экөөсү эле жакшы жылый турган. Бир бөлмөсүндө тамактанабыз, анан кечкисин ошол бөлмөгө ата-энебиз жатат. Ички конок үйгө үч кемпир менен кошо мен жатам. Жарыкты өчүрүп жатканыбыз менен, алар көпкө дейре кобурашып укташпайт. Өткөн-кеткенди кеп кылышат, ыраматылык чалдарын эскеришет. Айрыкча Кичине-энебиз көп сүйлөйт. Өзү кичинекей чүкөдөй кемпир болгондуктан, атынан атабай, ушинтип Кичине-эне деп тергейбиз. Айылда жамандык болсо, үчөө ээрчишип барып, жыртыш, устукандарын көтөрө келишет.

Мен сабактан келээрим менен адегенде өз таенем:

– Жүлүк, окуштан канча алып келдиң? – деп сурайт.

– Беш алдым, – десем, дароо алкап, батасын берет.

Муну уккан Кичине-энебиз маасысын чечип, анын ичинен бир сомдугун бере койчу болду. Жандарында акчалары жок болгондуктанбы, берки эки байбиче өздөрүн ыңгайсыз сезе түшөт.

Төшөктү баарыбызга апам мамыктап салып берет. Мен чекесине өз таенеме ыктап жатам. Бир сыйра кымтыланып жаткан соң, сөздү адаттагыдай Кичине-эне баштайт:

– Ии, Жүлүкпай, жылуу жаттыңбы? – деп мага кайрылат.

– Ии, – деп көп көңүлсүнбөй жооп берем.

– Мен өлгөндө «ии эсил кайран энекем» деп тээ алыстан өкүрүп келесиңби, же...

– Ии, – деп болоор-болмоксон жооп берем. Менин уктап баратканымды жана сүйлөшкөнгө көңүлүм жок экенин сезген Кичине-эне берки эки кемпир менен сүйлөшкөнгө өтөр эле:

– Эми бу жаман айтпай жакшы жок дейт. Эртең же бүгүн кокус көз жастым болуп кетсем, бир бодонун каражаты жанымда даяр. Анан кыргыздын пейлинен айланса болот. Кайсы үйдөн сөөгүм чыкса, ошол үйдөн кантип бир бодо союлбай койсун, ыя кудагый, – деп таенеме кайрылды.

– Ии, Капкам малдуу эмеспи, бир жылкы соёр, кантип сойбой койсун, – деп атамды, өзүнүн күйөө баласын мактап өтү.

Ошол маалда жанатан бери унчукпай жаткан Дөөтай эне сөзгө кошулду:

– Биздикилер да өздөрү эки жылкыга чамабыз жетет дейт. Анан кыз-кыркын көп эмеспи, кудалардан кантип бир союш түшпөсүн, болбосо Кылычбегим өзү дагы бирди соём деп чамынып калат, – деп өзү таарынышып кеткен уулун мактай сүйлөдү.

Ошентип, кемпирлердин өздөрүнүн өлүмү тууралуу кептерин угуп жатып, уйкуга көзүм илинип кетиптир.

Андан бери канча суулар агып, канча жылдар өттү. Тилекке каршы, үчөөнө тең топурак сала албай калдым. Таенем кайтыш болгондо, шаарда студент элем. Бир күн кечигип барып, топурак салганга жетишпей калдым. Дөөтөй эне болсо мен аскерде кызмат өтөп жүргөндө көз жумуптур. Ал эми Кичине-эненин кай жерде, кай жылы кайтыш болгонун биле албадым.

Айылымдын кемпирлери

Арбаңыздар, айылымдын кемпирлери,
Убай-чубай дагы кайда барасыңар?
Бүтө элекпи, былтыркы ушак,
«Палан», «түкүн» жөнүндө талашыңар.

Чоң апам ай, жарыктык жашыбачы,
Сөзсүз келип, топурак уучтап анан,
Өкүрүп да берейин өлбөй турчу,
Жазга чыксам деп тилеп, кыштан аман.

Бирок, аттиң, силерди сагынганда,
Ой жок келем, өкүрүп, бата кылаар.
Оо, керемет, айылымдын кемпирлери,
Жылда кемип барат эх, катарыңар.

Шаарда болсо ызы-чуу, жан талашмай,
Мен да өлбө жан деп жүрөм чебеленип,
Андагылар жалбарып эркелетпейт,
Силерге окшоп «айланып», «тегеренип».

Эх, момпосуй шимиген балалыгым,
Эстегенде көз жашым тегеренер.
А силерчи? Дагы эле жолдосуңар,
Жонуңарга учкашып небереңер.

Бар болгула, айылымдын кемпирлери,
Жашагыла шыбырап, күңгүрөшүп.
Силер мени айылга барктуу кылган,
Калп-чынымды калтырбай дүңгүрөтүп.

Тексттер тууралуу маалыматтар

К. Иманалиевдин «Үч кемпир» аңгемеси

Тема	Автордун позициясы
Үч кемпирдин жашоосу	Автор бала кезде үйүндө чогулуп калган үч кемпирдин жашоосунан бир үзүндү айтып, алардын образын ачып бергенге аракет кылат.
Кемпирлердин өлүм тууралуу ойлору	Кемпирлер өздөрү каза болгондо канча бодо союларын айтып, өлүм тууралуу сөз кылышат. Алар өлүмдү кадыресе окуя катары кабылдап, ага даяр турушат.
Кыргыз элинин карыларга, анын ичинде байбичелерге болгон сый мамилеси жана кыргыз байбичелеринин өзгөчөлүктөрү	Чыгармадагы үч кемпирдин бири алыс тууган болгондугуна, бири айылдаш экендигине карабай, баланын үйүндө анын таенеси менен бирге жашап жүрүшөт. Бул көрүнүш кыргыздардын карыларга болгон мамилесин чагылдырып турат. Чыгармада кыргыз байбичелеринин балага бата берүү, алкоо сыяктуу мээримдүүлүгү чагылдырылган.
Эркек балдардын байбичелердин алдындагы милдети	Кемпирлер баладан кандай өкүрөрүн сурашып, анын эң негизги милдети аларды жерге бергендеги кызматы экендигин кыйытышат. Автор алар каза болгондо топурак сала албай калганын айтып, өкүнөт.

М. Алымбаевдин «Айылымдын кемпирлери» ыры

Тема	Автордун позициясы
Кыргыз элинин карыларга, анын ичинде байбичелерге болгон сый мамилеси жана кыргыз байбичелеринин өзгөчөлүктөрү	Акын ырында айылдагы байбичелерге болгон сый-урматын, ысык мамилесин көргөзгөнгө аракет кылып, алардын өзгөчөлүктөрүн белгилеп өткөн. Мисалы, алардын «айланайын, тегеренейин» сыяктуу алкоолоруна, баталарына басым жасап, аларды сагынат.
Эркек балдардын байбичелердин алдындагы милдети	Акын чоң энесинин көп жашап турушун суранып, ал көз жумганда өкүрүп барып, топурак сала турганын белгилейт.

Тексттерди салыштыруу боюнча маалыматтар

Негизги көйгөйлөр	Кемпирлердин авторлордун жашоосундагы, кыргыз коомундагы орду, эркек балдар менен байбичелердин ортосундагы мамиле.
Салыштыруу жүйөлөрү	Эки чыгарманы салыштыруу үчүн эң негизги жүйө – бул аталган чыгармаларда айылдагы байбичелер жөнүндө сөз болгону жана алардын өзгөчөлүктөрүнүн сүрөттөлүшү.
Жалпылыктар жана айырмачылыктар	Эки чыгармада айылдык кемпирлер, алардын жашоосу сүрөттөлгөн. Аңгеме менен ырдагы негизги образдар – бул кемпирлер жана авторлор. Кыргыз элинин байбичелерге болгон мамилеси. Эркек балдардын энелеринин алдындагы милдети. Бирок ортодо айырмачылык бар: аңгемеде конкреттүү үч кемпирдин жашоосунан үзүндү берилип, алардын өлүм тууралуу ойлор айтылган; ырда автордун жалпы айылдык кемпирлерге болгон жылуу сезими, шаардагы жигиттин энелерди сагынуусу басымдуулук кылган.
Көркөм кеп өзгөчөлүктөрү	<p>1. Аңгеме кыска болгондуктан, көркөм кептин көп элементтери орун албаса да, салыштыруу (чүкөдөй), эпитет өңдүү каражаттар аркылуу көркөмдүүлүк жаратылган.</p> <p>2. Каралып жаткан ыр атуулдук темада жазылса да, көркөмдүгү жогору. Саптын аягындагы уйкаштыктан башка айрым саптарда сап башында окшош тыбыштар кайталанып, мукамдуулук түзүлгөн. Аллитерация (ш, л, р), ассонанс (а, е) аркылуу ырдын ажары ачылган.</p>
Негизги сүрөттөө-туюндуруу каражаттары	<p>1. Мисалы, сүрөттөлүп жаткан окуянын таасирин арттыруу, айтылып жаткан ойду күчөтүү үчүн таңгак-туңгак, бала-бакыра, өткөн-кеткен, кыз-кыркын сыяктуу кош сөздөр арбын колдонулган.</p> <p>2. Ырда граждандык пафос басымдуулук кылгандыктан, экспрессивдик-эмоционалдык лексика көп эмес. Ошентсе да, ырда көркөмдүүлүгү жогору сүрөттөө-туюндуруу каражаттары орун алган. Мисалы, «оо, эх, керемет» сырдык сөздөрү менен автордун сезими чагылдырылган. «Силерге окшоп <i>айланып, тегеренип</i>» сабында <i>айланайын, тегеренейин</i> түрүндө туруктуу колдонулган алкоо сөздөрү чакчыл мүчө менен өзгөртүлүп, ырдын курамына киргизилип, өзгөчө туюндурулган.</p>